

ВІДЛУННЯ ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ У ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ТА УКРАЇНСЬКИХ ЕМІГРАЦІЙНИХ ВИДАННЯХ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ 1930-х рр.: ДОКУМЕНТИ І СПОГАДИ УЧАСНИКІВ

Інна Морозова

*молодший науковий співробітник відділу наукової бібліографії
ЛННБ України ім. В. Стефаника*

Проаналізовано західноукраїнські та українські еміграційні видання початку 1930-х рр., що містять матеріали про Визвольні змагання 1917–1921 рр., зокрема спогади українських військово-політичних діячів, старшин Української галицької армії та армії Української Народної Республіки, документи часів Української революції.

Ключові слова: *спогади, Українська революція, політична та дипломатична мемуаристика, документи, видавництво «Червона Калина».*

The article analyzes Western Ukrainian and Ukrainian diaspora publications from the early 1930's containing information about the Liberation movement of 1917–1921, in particular the memoirs of Ukrainian military-political figures, the memoirs of officers of the Ukrainian Galician Army and the Army of the Ukrainian People's Republic, documents from the time of the Ukrainian Revolution.

Keywords: *memories, Ukrainian revolution, political and diplomatic memoirs, documents, publishing house «Chervona Kalyna».*

Проанализированы западноукраинские и украинские эмиграционные издания начала 1930-х гг., содержащие материалы об Освободительной борьбе 1917–1921 гг., в частности воспоминания украинских военно-политических деятелей, старшин Украинской галицкой армии и армии Украинской Народной Республики, документы времен Украинской революции.

Ключевые слова: *воспоминания, Украинская революция, политическая и дипломатическая мемуаристика, документы, издательство «Червона Калина».*

Після поразки визвольних змагань західноукраїнські землі опинилися у складі Польщі, тож переважна більшість провідних громадсько-політичних і військових діячів перебувала у вимушеній еміграції. З огляду на системне придушення польською владою

українського національно-визвольного руху все більше відчувалася потреба фіксації революційних подій 1917–1921 рр. І хоча з метою збереження історичного спадку видавничу діяльність було розпочато вже у 20-х роках [19], на початку 1930-х рр., коли від виру буремних подій Української революції минуло близько десяти років, автори мемуарів пояснювали необхідність публікації спогадів занепокоєнням, що «з часом наша боротьба ... буде відома тільки з чужих джерел і наших устних переказів, які все більше відбігатимуть від історичної правди» [12, с. 5]. Таким чином, як учасники, так і пересічні очевидці революційних подій намагалися у спогадах максимально висвітлити військову та дипломатичну діяльність українських національних сил, дати характеристику різним політичним постатям, пояснити причини військових невдач тощо.

Серед мемуарів, виданих у першій половині 1930-х років, домінують спогади українських військових діячів, дещо меншу частку становить політична та дипломатична мемуаристика. Поза межами українських земель основними центрами підготовки і публікації мемуарів були місця інтернування вояків УГА й армії УНР — Польща та Чехословаччина. На західноукраїнських землях переважна більшість мемуарів побачили світ завдяки львівському видавництву «Червона Калина». Воно, як відомо, спеціалізувалося на виданні матеріалів, документів і спогадів про визвольні змагання, а також праць з історії України та художніх творів на воєнну тематику. За весь період існування (1921–1939) видавництво надрукувало понад 70 книг, приблизно третину з яких становили мемуарні видання.

Західноукраїнська мемуаристика досліджуваного періоду широко представлена військово-політичними виданнями, що тематично охоплюють спогади про Першолистопадове повстання у Галичині, висвітлюють бойовий шлях Української галицької армії та подальшу долю старшин після розпаду УГА, розкривають дипломатичну діяльність ЗУНР. Політичні мемуари, видані у Галичині на початку 1930-х рр., містять свідчення державних і громадсько-політичних діячів про передумови проголошення, діяльність і причини поразки ЗУНР. У цьому контексті варто відзначити виданий у 1931 р. «Червоною Калиною» мемуарний нарис першого голови уряду ЗУНР Костя Левицького «Великий зрив» [13]. Це

своєрідне продовження попередніх фундаментальних історико-мемуарних праць видатного галицького політика: «Історії політичної думки галицьких українців 1848–1914» [15] та «Історії визвольних змагань галицьких українців з часу світової війни 1914–1918» [14]. У «Великому зриві» К. Левицький на основі особистих спогадів та окремих документальних джерел висвітлив події березня-листопада 1918 р., а також докладно охарактеризував підготовчу роботу, здійснену напередодні українського збройного повстання, що увійшло в історію під назвою «Листопадовий зрив».

Перебігу Листопадового зриву присвячена ще одна цінна та об'ємна воєнно-історична праця «Листопадові дні 1918 р.» [12]. Її автор Олекса Кузьма — журналіст, сотник УГА, учасник листопадових боїв, довголітній співробітник часопису «Діло» (впродовж 1902–1938 рр. з перервами на час Першої світової війни), редактор офіційного органу УНДО «Свобода». У книзі автор на підставі власних спостережень і документів об'єктивно висвітлив безпосередню підготовку і хід Першолистопадового повстання, проаналізував його передумови й наслідки у Львові та повітових центрах — Станиславові, Тернополі, Перемишлі, Чернівцях. У спогадах день за днем простежено воєнні дії у місті між українською і польською сторонами, подано характеристику українського командування, зокрема Дмитра Вітовського, Григорія Коссака, Гната Семеніва, описано хід багатьох локальних боїв. У виданні яскраво зображено побут українських вояків і складні умови міської війни для українських стрільців, показано роль Українських січових стрільців у львівських боях, висвітлено переговори політичного і військового керівництва з поляками, проаналізовано окремі помилкові дії українського командування. Автор використав рукописні та усні спогади учасників та очевидців листопадових боїв, опрацював, як зазначив у передмові, всі тогочасні польські та вітчизняні публікації. Книга складається із 34 розділів, містить велику кількість ілюстративного матеріалу: планів, карт, фотографій, зокрема 67 портретів українських військових і державних діячів. Дуже цінним є використання у виданні документів Начальної Команди УГА, до того часу недоступних загалом. На думку дослідників, «Листопадові дні 1918 р.» О. Кузьми є чи не найкращим описом військового аспекту встановлення української влади у Львові восени 1918 р. та одним із найповніших джерел

про ті події [3, с. 5; 31; 45, 1973, с. 124]. На якості книги позитивно позначилася професійна майстерність автора-журналіста, а також особиста участь О. Кузьми в українському Листопадовому чині на посаді, що зобов'язувала бути у курсі всіх подій, — Олекса Кузьма був сотником Галицької армії й очолював тоді Пресове бюро українського війська.

О. Кузьма довго не міг опублікувати свою книгу, навіть сподівався видати її в Радянській Україні. Про це довідуємося з його листа до Кирила Студинського від 12 жовтня 1927 р. [41, с. 508-510]. Дізнавшись про від'їзд К. Студинського зі Львова, О. Кузьма звертався до нього з проханням посприяти з виданням спогадів у Києві чи Харкові: «Я написав книжку, яку можу видати тільки за границею. Є це історія нашої Львівської кампанії у листопаді 1918 р. Річ, якої під теперішнім польським режимом не вільно публічно не то обговорювати, але й згадувати. Польська цензура конфіскує всякий натяк на український державний переворот з 1918 р., щоби витерти з тямки нового українського покоління великий визвольний зрив національного духа та вбити в зародку українську державницьку традицію. Виймки із цієї праці, які я пробував досі друкувати у фельетонах українських часописів, були все в цілості конфісковані» [41, с. 508-509]. У «Літописі Червоної Калини» за червень 1930 р. у замітці «Від Видавництва «Червона Калина» знаходимо відомості, що книга Олекси Кузьми під назвою «Бої за Львів» видавництво передало до друку: «Праця О. Кузьми ... буде одним із найповажніших видань щодо коштів та розмірів — книга великої історичної вартости, яка крім грошевих вкладів вимагає і чимало часу, заки вийде з друку, тому годі устійнити докладно речинець її появи. Всежтаки найдалі з початком осіннього сезону вона буде в продажі» [2]. Зрештою, книга була видана у 1931 р. накладом автора, про що зазначено у вихідних даних видання. Як висловився у рецензії Іван Кедрин-Рудницький, «праця О. Кузьми — це ціла і повна історія кривавої трижневої кампанії за Львів в історичному 1918 р. з переглядом усіх найважніших тодішніх політичних актів і цілого тодішнього політичного становища в краю» [9, с. 2].

Багато мемуарних творів видавництво «Червона Калина» публікувало на сторінках місячника «Літопис Червоної Калини». Згодом деякі з них вийшли окремими виданнями, зокрема спогади

підхорунжого Зенона Стефаніва «Від Славянська до Тухолі» (Коломия, 1933) [37]. Попередньо вони були надруковані у «Літописі Червоної Калини» під назвою «Два роки в Українській Армії : (спомини 17-літнього підхорунжого)» [38]. У передмові до видання Андрій Чайковський наголосив на цінності правдивих і змістовних спогадів про визвольні змагання, вміщених на сторінках періодичних видань «Червоної Калини»: «Якби не її [«Червоної Калини»] Альманахи, не Літопис, то грядуче українське покоління й незнало би про наше недавнє минуле» [37, с. 5]. Оскільки «Літописи Червоної Калини» були на той час доступні не кожному українцю, А. Чайковський наголошував на необхідності поширення статей із них окремими брошурами, «щоб протиснулися в найдаліші кутки нашої батьківщини, під селянські стріхи» [37, с. 5].

Цікаві спогади під назвою «Записки четаря» [8] залишив учасник визвольних змагань 1918–1919 рр., педагог і журналіст Ілько Калічак. Народився І. Калічак 29 липня 1897 р. у с. Снятинці на Дрогобиччині [39, с. 12]. У березні 1917 р. мобілізований до австрійської армії, пізніше вступив у ряди УСС, згодом — в УГА. Як очевидець і учасник визвольних змагань, у спогадах описав ситуацію, що склалася у Дрогобичі напередодні Листопадового зриву 1918 р., та висвітлив події до 1 грудня 1918 р., коли дрогобицька сотня відійшла на фронт. Закінчується розповідь описом подій на Хирівському фронті та наступу переважних сил польської армії 15 травня 1919 р. Книга наповнена багатьма захопливими фактами, «читається легко, й видно, що автор не позбавлений письменницького хисту» [39, с. 13]. У рецензії на видання, вміщеній у часописі «Дзвони», зазначено: «Автор не обмежився до сухої реєстрації фактів, але старався представити описувані події пластично, літературним способом, ... через те книжка читається якби повість» [29, с. 637].

Водночас із воєнними діями національно-визвольні змагання тривали і на дипломатичному фронті. Один із аспектів зовнішньої політики уряду ЗУНР, а саме — діяльність галицької делегації під час польсько-радянських переговорів у Ризі, відтворив у спогадах Осип Назарук [20]. Галицькі політики покладали великі надії на розв'язання східногалицького питання і визначення зовнішньополітичного статусу ЗУНР на Ризькій мирній конференції 1920–1921 рр. У мемуарах О. Назарук описав прибуття у вересні 1920 р.

до Риги делегації ЗУНР на чолі з К. Левицьким, до складу якої також входив автор, докладно висвітлив організацію і перебіг переговорного процесу, представив дипломатичну діяльність делегації ЗУНР у Ризі, її контакти з радянськими представниками. Подав низку документів та заяв, зокрема до Президії Мірової Конференції в Ризі від 21 та 27 вересня 1920 р., в яких галицька делегація виступила «проти вирішування державного становища Східної Галичини без згоди її населення» [20, с. 22]. Коли ж прелімінарні умови договору були підписані, галицька делегація від імені уряду висловила «рішучий протест проти всякого, хочби лиш тимчасового розпоряджування землею Сх. Галичини чи зі сторони Польщі чи зі сторони Росії або України, бо всяке рішення дотично сх.-галицької території без згоди представників Національної Ради Сх. Галичини, се ярке насилування права самовизначення населення сеї території. І тому таке вирішення не може мати ніякого значіння та його наш нарід ніколи за важне не признасть» [20, с. 145-146]. На жаль, прагнення українців тоді не були підтримані, сторони договору (РРФСР і УРСР з одного боку, і Польща з іншого) не взяли до уваги протесту галичан.

Окремий пласт мемуарних творів становлять спогади колишніх полонених старшин УГА. Як відомо, у травні 1920 р., пройшовши трагічний і героїчний шлях боротьби за національну державність, Українська галицька армія остаточно припинила існування як війська формація. Виснажена безперервними боями та епідеміями, Галицька армія у лютому 1920 р. вимушено перейшла на більшовицький бік і була реорганізована в Червону Українську галицьку армію (ЧУГА). Але галицькі вояки, не полишаючи визвольної боротьби та надії здобути українську самостійність, вже в квітні 1920 р. розривають із Червоною армією. Під час переходу до Армії УНР, що була у союзі з польськими військами, бригади УГА були оточені, роззброєні й заслані до таборів. Більшу частину старшин інтерновано до польських таборів військовополонених, решта потрапила до більшовицького концтабору поблизу залізничної станції Московської окружної залізниці — Кожухово (нині — мікрорайон Москви, Росія). Це один із перших радянських концтаборів, де утримували галицьких січових стрільців. Він був заснований наприкінці 1919 р. і проіснував, ймовірно, до 1922 р. [11; 22]. Загалом через Кожухів пройшло щонайменше 600 галичан

[16, с. 347], серед них — генерал-хорунжий УГА Осип Микитка, отамани УГА Семен Горук, Роман Дудинський та Осип Букшований, сотник УГА Іван Цяпка, син Івана Франка — Тарас.

Історично цінні та змістовні спогади про життя галичан у табірній неволі залишив в'язень кожухівського табору Іван Максимчук [18]. Вони видані у 1930 р. «Червоною Калиною». Юрист, доктор права та громадський діяч І. Максимчук свого часу був адвокатом у Старому Самборі та в Стрию, у 1918 р. вступив до лав УГА і в період національно-визвольних змагань був поручником-суддею Польового суду в УГА. Після трагедії Галицької армії у квітні 1920 р. особовий склад польових судів розділив свою участь з її бійцями і командирами. Так автор спогадів опинився у більшовицькому полоні. І. Максимчук був ув'язнений у Кожухівському таборі від 6 травня до 10 липня 1920 р. На основі власних переживань і спостережень описав непросте табірне життя: жахливі умови утримання, жалюгідне харчування, важкі фізичні випробування та хвороби, через які померла частина ув'язнених.

І. Максимчук згадував, що, незважаючи на нестерпні умови табірної життя, «майже усі Галичани були зайняті веденням культурно-просвітної роботи в таборі» [18, с. 65], серед полонених був створений і діяв український хор під диригуванням поручника УСС Євгена Ясеницького, український аматорський театр і навіть симфонічний оркестр. Це хоч частково відволікало галицьких ув'язнених від «сірої важкої буденщини» таборового пригноблення. Одним із найдраматичніших днів, описаних у спогадах, був день 16 червня 1920 р. Тоді з Кожухова до Архангельська вивезено понад 100 старшин, про подальшу долю яких, як пише автор, відтоді нічого не було відомо. Як з'ясувалося згодом, цю групу галичан повезли до Соловецького концтабору та переповнену в'язнями баржу затопили у Білому морі [17, с. 312]. І. Максимчук подав список (с. 80-81) вивезених з Кожухова до Архангельська галичан.

На сторінках своїх мемуарів І. Максимчук неодноразово спростовує або уточнює дані, наведені у книзі Степана Шухевича «Спомини з Української-Галицької Армії (1918–1920)» [47]. Зокрема, одне з таких уточнень стосується подальшої долі генералів Осипа Микитки та Густава Ціріца. У п'ятій частині спогадів С. Шухевич висловив таке припущення: відповідно до депеші від

квітня 1920 р. обох генералів мали б доправити Дніпром на пароплаві до Києва в розпорядження революційного трибуналу. Однак, як стверджував С. Шухевич, пароплав затонув і О. Микитка та Г. Ціріц або загинули, або врятувалися та були відправлені до Москви, де їх розстріляли [47, с. 36]. І. Максимчук у своїх спогадах описав, як 20 травня 1920 р. генерал Осип Микитка прибув до Кожухова після ув'язнення у Бутирській тюрмі в Москві. У ній перебував також Г. Ціріц, який через хворобу залишився у тюремному лазареті і в Кожухівському таборі ніколи не був [18, с. 94]. До О. Микитки неодноразово зверталися представники Всеросійської Надзвичайної Комісії (ВНК) з пропозицією очолити командування в червоній армії, однак він рішуче відмовляв, заявляючи, що «волисть бути стрільцем в своїй армії як генералом в червоній ... не признає влади совітів і ні за яку ціну служити не буде» [18, с. 95]. На початку серпня 1920 р. О. Микитку вивезли до ВНК у Москву, де разом із Г. Ціріцом розстріляли. За іншими даними, Г. Ціріц помер раніше у московській тюремній лікарні [16, с. 351]. Очевидно, що С. Шухевич не міг достеменно орієнтуватися в подіях, що відбувалися після квітневої трагедії УГА 1920 р. й арешту галицьких частин, оскільки сам не був безпосереднім очевидцем тих подій. Наявність у спогадах таких розбіжностей ще раз доводить, що задля уникнення плутанини у фактах, мемуари вимагають ретельного порівняння з різноманітними джерелами та критичного аналізу.

Особливу подяку від свого імені та від імені колишніх кожухівських в'язнів за опіку, неодноразові відвідини та численні клопотання до ВНК І. Максимчук висловлював Олександрові Гарасевичу — кооперативному і просвітянському діячеві з Тернопільщини, співробітнику Галицького бюро при ЦК РКП(б). Окремо слід відзначити роль Галицького бюро у звільненні галичан із кожухівського концтабору. Цей партійний орган був створений 26 лютого 1920 р. у Москві з метою організації агітації і пропаганди серед військовополонених і біженців — вихідців із західноукраїнських земель, залучення їх до Компартії та використання близько 50 тисяч галичан, розпорошених по всій Росії, у збройному конфлікті з Польщею. Діяло Галбюро до кінця 1920-го р. Завдяки зусиллям співробітників Галицького бюро при ЦК РКП(б) звільнено близько 250 вояків і старшин УГА [22].

Спогади І. Максимчука — одне з небагатьох джерел щодо вивчення загибелі галицьких офіцерів у радянському концентраційному таборі. У 1931 р. рецензент, що заховався під криптонімом П.О.К., зазначав: «Спомини дра Максимчука висвітлюють один із найменше знаних епізодів мартирології Галицької Армії» [30, с. 635]. Їх можна назвати унікальними, оскільки згадок про Кожухів серед мемуарів зовсім небагато: відомі ще спогади Миколи Спанчака, який теж був у сумнозвісному кожухівському таборі, видані у 1968 р. [36].

Цінним історіографічним джерелом є українська еміграційна мемуаристика. На початку 1930-х рр. — це здебільшого спогади провідних українських військових діячів армії УНР: старшин і генералів. Військовий історик-дослідник Лев Шанковський зазначав, що після визвольної війни 1917–1920 рр. на західноукраїнських землях, а також в еміграції в Польщі та інших європейських країнах проживало понад шість тисяч колишніх старшин українських армій [45, 1971, с. 73]. Усвідомлюючи необхідність військово-історичної роботи, вони активно упорядковували та редагували збірники документів періоду визвольних змагань, опрацьовували довідкові військово-історичні матеріали для енциклопедій, вміщували публікації спогадів у календарях-альманахах, видавали окремі військово-мемуарні твори.

Великий масив еміграційної мемуаристики цього періоду з'явився у Польщі, де, починаючи з 1920-х рр., зосередилась так звана «уенерівська» еміграція з Наддніпрянської України. Як відомо, в кінці 1920-го р. уряд Української Народної Республіки на чолі з Симоном Петлюрою вимушено емігрував до Польщі. 21 листопада 1920 р. Армія УНР після напружених боїв перейшла за Збруч і була інтернована у польських таборах. На теренах Польщі, рятуючись від розправи більшовиків, опинилося також, крім військових, багато цивільних емігрантів: працівників різних міністерств УНР, студентів, викладачів тощо. Наприкінці 1922-го р. в Польщі нараховувалося до 30 тисяч українських емігрантів [21, с. 33].

Більшість українських мемуарів про визвольні змагання, виданих у Польщі, з'явилися завдяки заходам військово-історичних, наукових і культурних установ і товариств, одним із яких був Український науковий інститут у Варшаві (УНІ), заснований 1930 р. заходами екзильного уряду УНР. Цю науково-дослідну установу

очоловав професор Олександр Лотоцький, генеральним секретарем був Роман Смаль-Стоцький. Діяльність Інституту була присвячена майже винятково українознавству і виявлялася головним чином у науково-видавничій справі. Загалом УНІ видав понад 70 томів різних, переважно наукових, публікацій.

Український науковий інститут займався питаннями економіки, культури та історії України, серед іншого розробляв і проблеми історії збройної боротьби за незалежність України. В історичній серії «Праць УНІ» вийшли друком два цінні археографічні видання. Перше — книга Олександра Доценка про Зимовий похід [4]. Підполковник Армії УНР О. Доценко, який впродовж 1919–1920 рр. служив старшим ад'ютантом Головного Отамана військ УНР Симона Петлюри, мав у своєму розпорядженні багато урядових документів. У 1932 р. на основі неопублікованих наказів УНР, оперативних звітів, доповідей і листів урядових цивільних і військових осіб, документів та радіозвітів, захоплених у ворогів, а також опираючись на друковані джерела, видав історію Зимового походу. Ця книга вийшла як 13-й том в історичній серії «Праць Українського Наукового Інституту». У передмові автор зазначив, що це шоста книга другого тому його «Літопису Української революції» (попередні книги вийшли друком у 1923–1924 рр. [5]).

У семи розділах праці О. Доценка у хронологічному порядку описав події Першого Зимового походу Армії УНР, в якому, за різними даними, брали участь приблизно від трьох до шести тисяч вояків. Особливу історіографічну цінність має солідний корпус оперативної документації Української Народної Республіки, поданий без змін і виправлень, що, як наголошував упорядник, дасть майбутнім дослідникам «точно видані документи й матеріали, які, коли б і загинули їх оригінали, залишаться, як свідоцтво героїчних зусиль нашого війська в боротьбі за свободу й державність української нації» [4, с. IV].

Ще одне видання — ґрунтовний збірник оперативних документів Штабу Армії УНР під назвою «Українсько-московська війна 1920 року в документах» [42]. Він вийшов друком у 1933 р. як 15-й том «Праць Українського Наукового Інституту». Упорядкував документи учасник Першого зимового походу, голова штабу Військового міністерства УНР в екзилі, генерал-полковник Армії УНР Павло Шандрук. Збірник вийшов із передмовою та під редакцією

військового міністра УНР в екзилі, генерал-хорунжого Армії УНР Володимира Сальського. У виданні документи розміщені у шести розділах і хронологічно охоплюють період від повороту Армії УНР з Зимового походу 6 травня 1920 р. до її переходу за Збруч 21 листопада 1920 р. Кожен розділ містить короткий нарис загальної воєнної ситуації та перебігу самої операції, до якої належать документи цього розділу. Обидва збірники документів мають допоміжний апарат, а саме: іменний та географічний покажчики, покажчики одиниць і частин, карти-схеми боїв.

Публікація документів часів Української революції передусім спрямована на їх збереження від забуття чи знищення, а також на більш об'єктивне висвітлення тих буремних подій їх учасниками — авторами мемуарів. Влучно з цього приводу висловився Володимир Сальський: «Найтяжче писати історію тим, що робили її, і, на жаль, доводиться ствердити, що властива кожній воєнно-історичній праці критична аналіза подій та поступовання учасників цих подій розростається внаслідок понесеної поразки до необмежених розмірів, до бажання всіх і все ганити. Такого характеру історичні праці малиб наслідком неправдиве освітлення всього перебігу боротьби та діяльності окремих її учасників. Видрукована, всім приступна збірка документів у значній мірі гарантує від такої суб'єктивності» [42, с. II-III].

До вагомих історико-мемуарних матеріалів українського визвольного руху належить збірник «За Державність». Він друкувався у Каліші, де після ліквідації у 1924 р. табору інтернованих перебувало близько 740 військовиків, зокрема 11 генералів, 10 полковників та 24 підполковники [10, с. 106]. Колишні вояки після чотирирічного існування інтернованих частин Армії УНР отримали в Польщі статус політичних емігрантів. У Каліші деякий час існувала Українська Станиця (близько 1 500 осіб), управу якої очолював генерал Володимир Сальський, до неї входили генерали Віктор Куш, Павло Шандрук, Андрій Вовк, також тут діяло Товариство вояків Армії УНР, Спілка інвалідів, військово-наукове видавництво «Чорномор». Отже, саме у Каліші перебував численний колектив військових, які мали високий фаховий та освітній рівні. Тому генералітет та колишні старшини генерального штабу Армії УНР, поставивши за мету збір матеріалів і документів

з історії національно-визвольних змагань 1917–1920-х рр., заснували в Каліші Українське воєнно-історичне товариство (УВІТ), яке функціонувало впродовж 1920–1939 рр. За цей період УВІТ видало дев'ять збірників матеріалів з історії визвольної війни «За Державність» (під редакцією полковника Армії УНР Михайла Садовського). УВІТ всіляко заохочувало своїх членів, зокрема старшин і стрільців, писати спогади про свою участь у визвольній війні: «Чи буде це подано у вигляді воєнно-історичного нарису зо всіма документами, чи у вигляді спогадів, чи буде то поезія, що відбиває настрій та світогляд, важне є одно — висвітлити якийбудь період, навіть момент із нашої визвольної епохи» [6, с. 7].

У першій половині 1930-х рр., тобто у перших п'яти збірниках, найбільш показовими були праці провідних військових діячів. Колишній командир полку, згодом — бригади в армії УНР та голова Товариства «Запорожець» у Каліші генерал-хорунжий Антін Пузицький у праці «Боротьба за доступи до Києва» [33] відтворив бойові дії українського війська 1919 р., найбільш драматичного в історії УНР. Підполковник Василь Прохода подав у «Записках до історії Сірих (сірожупанників)» історію створення і боротьби Першої Сірої дивізії Армії УНР [32]. Автор взяв за основу як власні, так і спогади товаришів-сірожупанників, а також накази, які збереглися в архівах бригади і дивізії. Полковник Армії УНР Володимир Савченко на підставі документів і розповідей свідків опублікував «Нарис боротьби війська У.Н.Р. на Лівобережжі наприкінці 1918 та початку 1919 рр.» [35].

Чи не вперше в історіографії визвольних змагань було введено в практику тематичний випуск збірника: третій збірник «За Державність» у 1932 р. присвячений Другому Зимовому походу, який відбувся в листопаді 1921 р. Ця пам'ятна сторінка бойового шляху Армії УНР висвітлена у шести опублікованих у збірнику працях: «Базар : (1921 р. – 1931 р.)» сотника Олександра Шпилинського [46], «До рейду 1921 року» сотника Петра Ващенко [1], «15 діб на окупованій Москвою Україні» підполковника Миколи Чижевського [43], «Рейд 1921 року» підполковника Івана Ремболовича [34], «За Україну, за її долю...» інженера Віктора Яновського [48] і «Сторінка з Другого Зимового Походу» полковника Сергія Чорного [44]. Крім того, наведено прізвища

359 старшин і стрільців Армії УНР, які потрапили в полон до більшовиків і розстріляні біля містечка Базар [40].

Серед воєнних мемуарів, опублікованих на сторінках збірника, непересічну цінність має фундаментальна праця визначного українського воєначальника, генерала Михайла Омеляновича-Павленка «Зимовий похід (6.XII.1919 – 6.V.1920 pp.)» [24], яка у 1934 р. надрукована окремим виданням у серії «Бібліотека Українського Воєнно-Історичного Товариства» [23]. Ці спогади мають значну воєнно-історичну вартість, насамперед з огляду на те, що М. Омелянович-Павленко, як висловився Л. Шанковський, був найвизначнішим українським генералом у визвольній війні українського народу [45, 1972, с. 62]. Наприкінці 1918 р. — у першій половині 1919 р. він командував Українською галицькою армією в боях проти польських військ, восени 1919 р. на чолі Запорізької групи Армії УНР здійснював операції проти білогвардійців, під час Першого Зимового походу й українсько-польського союзу 1920 р. обіймав посаду командувача Дієвої армії УНР. Природно, що ніхто не міг краще та більш об'єктивно за М. Омеляновича-Павленка оцінити загалом значення всієї військової акції Зимового походу. Автор спогадів не оминув помилок і невдач, зокрема й власних, чесно аналізував й поразки, з'ясовував їхні причини. У спогадах М. Омеляновичу-Павленку вдалося максимально повно, глибоко та об'єктивно відтворити події Зимового походу, коли за п'ять місяців війська пройшли 2500 км тилами Червоної та Білої армій.

Наприкінці 1921 р. М. Омелянович-Павленко виїхав із Польщі до Чехословаччини, до 1944 р. жив у Празі, активно займався військово-теоретичною працею та написанням мемуарів, запланувавши цикл «Звіти і спогади». На початку 1930-х рр. окремими виданнями у Празі надруковані його мемуарно-аналітичне дослідження «Українсько-польська війна, 1918–1919» [28] та воєнно-історична праця «На Україні, 1917–1918» [25]. Водночас у Львові видано «Перемовори з Добрармією» [26] та «Спомини» [27]. Воєнні мемуари М. Омеляновича-Павленка віддзеркалюють обставини збройної боротьби за незалежність України, ілюструють перемоги й поразки української армії, її героїчну боротьбу з ворогом і є вагомим джерелом з історії національно-визвольної боротьби українського народу.

У видавничій діяльності військової еміграції УНР чільне місце займає виданий 1930 р. у Празі «Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879–1926)» [7]. Його підготував Празький Міжорганізаційний Комітет для вшанування пам'яті С. Петлюри, фінансово видання збірника підтримали Комітети для вшанування пам'яті С. Петлюри в Подєбрадах і Парижі, Товариство імені С. Петлюри у Варшаві, редакція «Гризуба» та українське громадянство в еміграції. Ще у червні 1926 р. загальні збори Комітету прийняли постанову про видання «Збірника», однак збір матеріалів тривав до 1930 р. У збірнику вміщено 17 статей різних авторів, які особисто знали С. Петлюру і по свіжій пам'яті відновлювали його діяльність у різних галузях та в різні періоди. Фактично, збірник — перша цілісна книга про С. Петлюру, яка містить статті біографічного змісту, ґрунтовні військово-історичні праці та спомини Максима Славинського, Василя Проходи, Степана Сірополка, Олександра Шульгина, Василя Короліва-Старого, Костя Мацієвича, Володимира Кедровського, Віктора Куша, Андрія Яковліва та ін.

Варто відзначити, що західноукраїнські та українські еміграційні видання, що містять спогади учасників визвольних змагань 1917–1921 рр., звичайно ж потребують критичного використання поданої в них інформації та її глибокого аналізу. Незважаючи на це, вони є надзвичайно цінними історіографічними джерелами тогочасних революційних подій. Приклади завзятої боротьби за власну державу, зафіксовані на сторінках мемуарних видань, в період їх публікації були дієвими чинниками національного суспільно-політичного життя, а також потужним джерелом патріотизму для наступних поколінь.

1. *Ващенко П.* До рейду 1921 року / *Петро Ващенко* // За державність : матеріали до історії війська Українського. — Каліш : видає Українське Воєнно-Історичне Товариство, 1932. — Зб. 3. — С. 135-139.
2. Від В[идавницт]ва «Червона Калина» // Літопис Червоної Калини. — 1930. — Черв. (чис. 6). — С. 24.
3. *Гуцуляк М.* Перший листопад 1918 року на західних землях України : зі спогадами і життєписами членів Комітету виконавців Листопадового Чину / *Михайло Гуцуляк*. — Нью-Йорк ; Ванкувер, Б. К. : накладом Комітету Виконавців Листопадового Чину, 1973. — 407 с. : іл.

4. *Доценко О.* Зимовий похід (6.XII.1919 – 6.V.1920) / *Олександр Доценко*. — Варшава, 1932. — 240 с. — (Праці Українського Наукового Інституту ; т. XIII. Серія історична ; кн. 1).
5. *Доценко О.* Літопис Української революції : матеріали й документи до історії Української революції, 1917–1922 / *Олександр Доценко*. — Т. 2, кн. 4 : Брат проти брата.... — Київ ; Львів : накладом автора, 1923. — 362, [2] с. ; Т. 2, кн. 5 : Польща визнає самостійність України. — Львів, 1924. — 398, II с.
6. За державність : матеріали до історії війська Українського / редагує колеґія ; відп. ред. полковник *Мих. Садовський*. — Каліш : видає Українське Воєнно-Історичне Товариство, 1929. — Зб. 1. — [2], 189, [3] с. : карти.
7. Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879–1926). — Прага : накладом Міжорганізаційного Комітету для вшанування пам'яті Симона Петлюри в Празі, 1930. — 258, [1] с. : іл., фото.
8. *Калічак І.* Записки четаря : (спомини 1918–1919) / *І. Калічак*. — Львів : видавнича кооператива «Червона Калина», 1931. — 100, [4] с. : карти.
9. *Кедрин-Рудницький І.* Книжка великої вартости / *І. Кедрин* // Діло. — 1931. — 2 серп. (чис. 171). — С. 2. — Рец. на кн.: Листопадкові дні 1918 р. : з ілюстраціями і шкіцами / *Олекса Кузьма*, сотник б. австрійської армії і УГА. — Львів : накладом автора, 1931. — 443, [5] с. : 16 л. іл., 8 л. карт.
10. *Кисіль З. Р.* Українське воєнно-історичне товариство (1920–1939) / *З. Р. Кисіль* // Український історичний журнал. — 2001. — № 2. — С. 100–112.
11. Кожуховський концлагерь [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://topos.memo.ru/kozuhovskiy-konclager>. — Назва з екрана. — Дата перегляду: 15 лют. 2017 р.
12. *Кузьма О.* Листопадкові дні 1918 р. : з ілюстраціями і шкіцами / *Олекса Кузьма*, сотник б. австрійської армії і УГА. — Львів : накладом автора, 1931. — 443, [5] с. : 16 л. іл., 8 л. карт.
13. *Левицький К.* Великий зрив : (до історії української державности від березня до листопада 1918 р. на підставі споминів та документів) / *Др. Кость Левицький*. — Львів : видавнича кооператива «Червона Калина», 1931. — 152 с. : фото.
14. *Левицький К.* Історія визвольних змагань галицьких українців з часу світової війни 1914–1918 : з ілюстраціями. На підставі споминів і документів. Перша часть / написав *Д-р Кость Левицький*. — Львів : накладом власним, 1928. — 285, III с. : іл. ; Друга часть. — 1929. — С. 289–495, III : іл. ; Третя часть. — 1930. — С. 497–776, IV : іл.

15. *Левцицький К.* Історія політичної думки галицьких українців 1848–1914 : на підставі споминів / написав *Д-р Кость Левцицький*. — Львів : накладом власним, 1926. — 736, X с. : іл.
16. *Литвин М.* Галицькі осередки у Радянській Росії (1920 рік) / *Микола Литвин* // Студії з історії Української революції 1917–1921 років : зб. наук. праць на пошану Руслана Яковича Пирога / голова редкол. *В. Ф. Верстюк*. — Київ : Ін-т історії України НАН України, 2011. — С. 344–356.
17. *Литвин М. Р.* Історія ЗУНР / *М. Р. Литвин, К. Є. Науменко* ; НАН України, Ін-т українознавства. — Львів : ОЛПР, 1995. — 362 с., іл.
18. *Максимчук І.* Кожухів : (спомини) / *Др. Іван Максимчук*. — Львів : видавнича кооператива «Червона Калина», 1930. — 100 с.
19. *Морозова І.* Українські еміграційні та західноукраїнські видання 1920-х років: спогади, документи, матеріали / *Інна Морозова* // Записки Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника : зб. наук. праць. — Львів, 2015. — Вип. 7 (23). — С. 277–301.
20. *Назарук О.* Галицька делегація в Ризі 1920 р. : спомини учасника / *Осип Назарук*. — Львів : накладом Української Християнської Організації, 1930. — 169, [1] с. — (Українська Дипломатична Мемуаристика).
21. *Наріжний С.* Українська еміграція : культурна праця української еміграції між двома світовими війнами / *Симон Наріжний*. — Прага, 1942. — Ч. 1. — 372 с.
22. *Науменко К. Є.* Кожухів / *К. Є. Науменко* // Енциклопедія Сучасної України. — Київ, 2013. — Т. 13 : Киї-Кок. — С. 608.
23. *Омелянович-Павленко М.* Зимовий похід / *ген. М. Омелянович-Павленко*. — Каліш : Воєнно-історичне вид-во, 1934. — [6], 192, [1] с. : іл. — (Бібліотека Українського Воєнно-Історичного Товариства ; кн. 3).
24. *Омелянович-Павленко М.* Зимовий похід (6.XII.1919 – 6.V.1920 pp.) / *М. Омелянович-Павленко* // За державність : матеріали до історії війська Українського. — Каліш : видає Українське Воєнно-Історичне Товариство, 1929. — Зб. 1. — С. 9-52 ; Зб. 2. — 1930. — С. 9-46 ; Зб. 3. — 1932. — С. 9-54 ; Зб. 4. — 1934. — С. 9-72.
25. *Омелянович-Павленко М.* На Україні, 1917–1918 / *ген. М. Омелянович-Павленко*. — Прага : накладом Т-ва «Stiles», 1935. — 120 с.
26. *Омелянович-Павленко М.* Переговори з Добрармією / *М. Омелянович-Павленко старший*. — Львів : накладом Т-ва Допомоги Емігрантам з Великої України, 1930. — 16 с.
27. *Омелянович-Павленко М.* Спогини : (на Катеринославщині. Національна праця в 1917. VIII–XII місяців) / *ген. М. Омелянович-Павленко*. — Львів : накладом Української Видавничої Спілки, 1930. — 64 с.

28. *Омелянович-Павленко М.* Українсько-польська війна, 1918–1919 / *ген. М. Омелянович-Павленко.* — Прага : накладом Меркур-фільму, 1929. — 71, [1] с.
29. *П. О. К.* [Рецензія] / *П. О. К.* // Дзвони. — 1931. — Груд. (чис. 9). — С. 636-637. — Рец. на кн.: Записки четаря : (спомини 1918–1919) / *І. Калічак.* — Львів : видавничка кооператива «Червона Калина», 1931. — 100, [4] с. : карти.
30. *П. О. К.* [Рецензія] / *П. О. К.* // Дзвони. — 1931. — Груд. (чис. 9). — С. 635-636. — Рец. на кн.: Кожухів : (спомини) / *Др. Іван Максимчук.* — Львів : видавничка кооператива «Червона Калина», 1930. — 100 с.
31. *Патер І. Г.* Кузьма Олекса Михайлович / *І. Г. Патер* // Енциклопедія Сучасної України. — Київ, 2014. — Т. 15 : Кот-Куз. — С. 691.
32. *Прохода В.* Записки до історії Сірих (сірожупанників) / *В. Прохода* // За державність : матеріали до історії війська Українського. — Каліш : видає Українське Воєнно-Історичне Товариство, 1929. — Зб. 1. — С. 75-128.
33. *Пузицький А.* Боротьба за доступи до Києва / *А. Пузицький* // За державність : матеріали до історії війська Українського. — Каліш : видає Українське Воєнно-Історичне Товариство, 1935. — Зб. 5. — С. 9-61 ; Зб. 6. — 1936. — С. 13-65 ; Зб. 7. — 1937. — С. 9-56.
34. *Ремболович І.* Рейд 1921 року / *Іван Ремболович* // За державність : матеріали до історії війська Українського. — Каліш : видає Українське Воєнно-Історичне Товариство, 1932. — Зб. 3. — С. 156-171.
35. *Савченко В.* Нарис боротьби війська У.Н.Р. на Лівобережжі наприкінці 1918 та початку 1919 рр. : (на підставі документів та оповідань свідків) / *В. Савченко* // За державність : матеріали до історії війська Українського. — Каліш : видає Українське Воєнно-Історичне Товариство, 1935. — Зб. 5. — С. 158-185 ; Зб. 6. — 1936. — С. 119-134.
36. *Спанчак М.* В'язень Кожухова: Скиталець : жмут спогадів про переживання учасника визвольних змагань укр. народу в 1918 і пізніших роках / *М. Спанчак.* — Філадельфія : власним накладом автора, 1968. — 72 с.
37. *Стефанів З.* Від Славянська до Тухолі : спомини підхорунжого / *Зенон Стефанів* ; з передм. *д-ра Андрія Чайковського.* — Коломия : накладом в-ва «Бувальщина», 1933. — 60 с. : фото.
38. *Стефанів З.* Два роки в Українській Армії : (спомини 17-літнього підхорунжого) / написав *Зенон Стефанів*, б. підхор. У.Г.А. // Літопис Червоної Калини. — 1932. — Верес. (чис. 9). — С. 8-10 ; Жовт. (чис. 10). — С. 9-13 ; Листоп. (чис. 11). — С. 13-16. ; Груд. (чис. 12). — С. 6-8.

39. Тільки про одну книжку // Дрогобицький книгознай : [альманах] / *Петро Сов'як*. — Дрогобич : Посвіт, 2009. — Вип. 1. — С. 11-13.
40. 359 кривавих жертв за Україну (реєстр розстріляних у Базарі) // За державність : матеріали до історії війська Українського. — Каліш : видає Українське Воєнно-Історичне Товариство, 1932. — Зб. 3. — С. 230-233.
41. У півстолітніх змаганнях : вибрані листи до Кирила Студинського (1891–1941) / Ін-т укр. археографії АН України ; упоряд.: *О. В. Гайова, У. Я. Єдлинська, Г. І. Сварник*. — Київ : Наук. думка, 1993. — 768 с. — (Епістолярна спадщина).
42. Українсько-московська війна 1920 року в документах. Ч. I : (оперативні документи Штабу Армії Української Народньої Республіки) / з передм. і під ред. Генерального Штабу генерала *В. Сальського* ; документи впорядкував генерал *П. Шандрук*. — Варшава, 1933. — III, 401, [7] с. : іл. [10] карт. — (Праці Українського Наукового Інституту ; т. XV. Серія історична ; кн. 2).
43. *Чижевський М.* 15 діб на окупованій Москвою Україні : (з 4 по 19 листопада 1921 року) / *М. Чижевський* // За державність : матеріали до історії війська Українського. — Каліш : видає Українське Воєнно-Історичне Товариство, 1932. — Зб. 3. — С. 140-155.
44. *Чорний С.* Сторінка з Другого Зимового Походу / *Сергій Чорний* // За державність : матеріали до історії війська Українського. — Каліш : видає Українське Воєнно-Історичне Товариство, 1932. — Зб. 3. — С. 192-205.
45. *Шанковський Л.* Нарис української воєнної історіографії. [Частина] III : Українська воєнно-історична наука в періоді між двома війнами (1921–1939) / *Лев Шанковський* // Український історик (Нью-Йорк ; Мюнхен). — 1971. — № 3-4 (31-32). — С. 73-89 ; 1972. — № 3-4 (35-36). — С. 55-71 ; 1973. — № 3-4 (39-40). — С. 113-126 ; 1974. — № 1-3 (41-43). — С. 48-64 ; 1975. — № 1-2 (45-46). — С. 45-69.
46. *Шпилінський О.* Базар : (1921 р. – 1931 р.) / *О. Шпилінський* // За державність : матеріали до історії війська Українського. — Каліш : видає Українське Воєнно-Історичне Товариство, 1932. — Зб. 3. — С. 109-134.
47. *Шухевич С.* Спомини з Української-Галицької Армії (1918–1920) / *С. Шухевич*. — Львів : видавнича кооператива «Червона Калина», 1929. — Ч. 5 : (Від квітня 1920 до серпня 1920). — 147 с.
48. *Яновський В.* «За Україну, за її долю...» / *Віктор Яновський* // За державність : матеріали до історії війська Українського. — Каліш : видає Українське Воєнно-Історичне Товариство, 1932. — Зб. 3. — С. 172-191.